

aspektusok alkalmazás-különbségeit. A fejezet a kompenzáció nélkül maradt vagy a „biztonságban maradás” zónáiba terelt életutak törvényszerűségeinek kitett, értelmezésekkel terhelt tematizált történetek egész gender-problematikáját is felméri, hogy végül magának a kutatásnak metodikai perspektíváival, nem utolsósorban a „szelektív emlékezet” vagy „projekciós emlékezet” családi újraértelmezéseinek drámaiságával szembesüljünk. A jegyzet- és szakirodalmi anyag további félszáz oldalon pontosít, hitelesít, kontextualizál.

Mindezek azokra a kibeszéletlen traumákra irányítják figyelmünket, melyek a napi hírek, a dokumentált vagy büntetési jogszakaszba került esetek, háborús övezetek menekülőinek élethelyzete és „hozott öröksége” okán egyaránt az emberiesebb megismerő alázatot igényelnék, de a hétköznapi sodrásai éppúgy elmosják arculatukat, ahogyan a háborúk rettenete volt és maradt mindig is felejtethetetlen. A közhelyes-szimplán „háborús állapotoknak” tulajdonított történetek ma éppúgy nélkülözni látszanak a minimális empátiát is, a traumák kezelésének (mostanság egyre több visszaemlékezésben megjelenő) szükséges változatait, a kibeszéléshez szükségessé váló bátorság konstrukciós hátterét, a családi emléktanyag köztörténeti hasznosulásának „emlékezetpolitikai fordulatát”. Ezek mostantól valójában már az elbeszélhetetlen elbeszélhetőségét is magukba rejtik, mégpedig felszólító erővel, ahogyan a kötet kiváló borító-fotója is élesen tükrözi időtlen érvényével és kortalan fegyelmével, bármikor éniünket permanensen fenyegető romboló szürkéivel.

A. Gergely András

Keller Márkus

SZOCIALISTA LAKHATÁS?

A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon
L'Harmattan – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 2017. 252 oldal

„Azt mondd meg nékem, hol lesz majd lakóhelyünk / Maradunk itt, vagy egyszer majd továbbmegyünk? / Itt van a város, vagyunk lakói / Maradunk itt, neve is van: Budapest” – énekelte Cseh Tamás *Levél nővéremnek* című, 1977-es albumán. A dal sajátos látteleként reflektált a fővárosban továbbra sem szűnő lakásínségre, amelyen a 15 éves (1961–1975) lakásépítési programban felépült soktízezer (panel)lakás is csak enyhíteni tudott. Pedig a magyarországi szocialista rendszer éppen az 1971–1975. éveket átfogó IV. ötéves tervben költött minden korábbinál többet a kommunális beruházásokra, azon belül is a lakásépítésre. Akkor miért nem tudott mégsem megfelelni az állami lakáspolitikának a saját fennhangoztatott ígéreteinek, hogy minden szükséges és jogos lakhatási igényt kielégít? Keller Márkus könyve, úgy hiszem, föltárja e kérdés gyökereit.

Keller már a kötet bevezetőjében is jelzi, hogy a lakásügy éppen komplexitásánál fogva volt különösen alkalmas a „gondoskodó állam” korabeli szlogenjének és a szocialista állam „korlátlan hatalmának” (21.) felülvizsgálatára, lényegében megkérdőjelezésére. A történész-szociológus szerzőt egy évtizede foglalkoztatja az 1945 utáni építésztszociológia és a lakhatás problematikája, az építészek professzionalizációjától az óbudai kísérleti lakótelep bemutatásán keresztül a lakáskérdés 1950–1960-as évekbeli diskurzusainak vizsgálatáig. Ezek az – időnként könyv méretű – „előtanulmányok” szintetizáltak épülnek be Keller itt tárgyalt munkájába, amely a „hosszú ötvenes éveket” (1949–1962), a hazai sztálinista rendszer időszakát vizsgálja. Ezáltal

is kiemelt figyelmet kap az az 1930-as évektől meghatározó küldetéstudat, amely szerint az építész nem egyszerűen egy épületet (egy lakást) konstruál, hanem megteremtí az új, a modern, esetünkben a szocialista embert – a létrehozott terek segítségével. A szocialista vízióban az „ideális lakás” összeforrott az „ideális társadalom” koncepciójával, a „helyesen” megtervezett lakás elvezetett volna egy „jobb társadalom” felé (15.). E szemlélet korlátaira, visszásságaira már *A válság körvonalai – a lakáshelyzet a háború után* című második fejezetben is rámutat a szerző. A *Tér és Forma* folyóirat köré szerveződő építészek ugyanis az 1944-es nyilatkozatukban deklarálták, hogy a „tudatlan, rossz ízlésű, lakáskultúrával alig rendelkező lakosságot” nevelni szükséges, állami szerepvállalással „fejleszteni” és „valódi igényeikre” kell ráébreszteni őket (34.). Az építészszakma meghatározó része tehát kezdettől nem partnerként tekintett a megrendelőkre, a majdani lakáshasználókra, a lakásépítésben pedig az állami központi tervezéstől vártak áttörést. Keller az építészek és az államhatalom viszonyát taglaló alfejezetben találóan mutat rá arra, hogy a Rákosi-korszakot egy teljes építésznemzedék élte meg pozitívan. Magyarázata szerint azért, mert az egész szakma presztízse megemelkedett, a hatalmas beruházásokkal és új városépítésekkel az építészet időlegesen szimbolikus jelentőséget nyert. Amit aztán a Kádár-korszakban hamarosan el is veszített, és az építész, mondhatni, visszakerült az iparosszalmák közé – megfosztva kitüntetett szerepétől.

A szaklapok hasábjain az 1940-es évek második felében kibontakozó lakás-diskurzusban a falusi családi ház korszerűsítése és az ideális városi lakásforma állt a középpontban. Noha a korabeli magyar társadalom még döntő mértékben az agráriumhoz kötődött, az állam legfeljebb mintaadással (jó típustervekkel) kívánta segíteni a vidéki (falusi) lakásépítést, amely már csak a pénzhiány miatt is ragaszkodott a hagyományos anyagokhoz és építési módokhoz. Maguk a típustervek az új társadalomszemléletet sugározták, amikor három sematikus falusi csoport számára készültek: a gazdának, a munkáscsaládnak és a szellemi foglalkozásúnak. Ekkor és a későbbi évtizedekben is ambivalens módon viszonyult az építészszakma és lakáspolitikája a családi házhoz: egyfelől pazarlónak tartották, hiszen adott telken mindössze egyetlen család lakhatását oldotta meg (a társasházzal vagy a sorházzal szemben), másfelől viszont a források adott allokációja mellett a megépült új lakások tekintélyes része *nem* állami pénzből létesült, így vidéken mégiscsak a családi házak adták a többséget. Aztán az 1950-es évek eleji szocreál stílusfordulattal még inkább az olcsóság és a lecsupaszított funkcionalitás került előtérbe, az addig érthetően figyelmen kívül hagyott Szovjetunió-beli gyakorlat pedig másolandó példává emelkedett.

A városi lakások esetében a diskurzus középpontjában a „szocialista életmód” és a modern lakás(elrendezés) állt, amely az „indokolt lakásszükséglet” meghatározásában öltött testet leginkább. A háború utáni drámai lakáshiány közepette ugyanis elengedhetetlen feladatnak ítélte az építészszakma az igények és ezzel a lakásméreteket, terek racionalizálását. Az első ízben Major Máté és Perényi Imre (a korszak két meghatározó kommunista építésze) által felvázolt logika szerint az „ideális követelmények” nyomán készülhettek optimális típustervek, ezekre épülhetett az építési szabályozás, amely a helyes lakáspolitikai alapját képezte volna. Az életmód sajátosságaiból (például többműszakos munkabeosztás) és a családméretből kiinduló típusterveknek aztán az 1950-es évek elejétől egyre nagyobb figyelemmel kellett lenniük az olcsóságra is: gazdaságossági okokból csökkentették az alapterületet és a kínált komfortot is. E típustervek, még ha kevés is valósult meg belőlük maradéktalanul, kitűnő forrását képezik a hivatalos életmódbeli és társadalmi normák megismerésének. Keller remekül használja a legunalmasabb szabályzatokat és brosúrákat is e normák bemutatására. A szerző arra a furcsa helyzetre is felhívja a figyelmet, hogy miközben a szocialista realista stílus az épületek homlokzati kiképzését aprólékosan meghatározta (még a lakóépületekét is), addig a lakások elrendezésében a megfogalmazott társadalmi ideálkép alig érvényesült; ugyanakkor az 1950-es évek közepétől-végétől visszatérő modernizmus ismételen igényt tartott a lakáshasználat tervezői meghatározására, a lakáshasználók életmódjának „javítására”.

A kötet fontos erénye annak részletes bemutatása, hogy a propagandával és a máig élő közvélekedéssel ellentétben a hosszú ötvenes években az állam erőfeszítései csak korlátozottan tudták befolyásolni a lakásállomány egészét. A diktatúra eleve más, úgynevezett termelő szektorokba összpontosította az erőforrásokat, a lakásépítés valójában az ipari nagyberuházások járulékos hozadéka maradt. Ráadásul egy bürokratikus rendszerben azok a területek (szakpolitikák), amelyeknek nem volt főhatósági képviselőjük, mindig gyengébb érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek. Tanulságos a kötet harmadik fejezetében nyomon követni, hogy a lakásügy csak 1949-ben jelent meg az állami bürokráciában minisztériumi főosztályi képviseléssel, és csak 1963-ban került az Építésügyi Minisztérium explicit feladatai közé a lakásépítés. Az állami szerepvállalás elégtelen voltát mi sem mutatja jobban, mint hogy az 1950-es években mindvégig mintegy 50%-kal haladta meg a magánéros lakásépítés az államit. Az állam az 1952-es államosításokkal birtokba vett hatalmas ingatlanvagyonnal rosszul gazdálkodott, a beszedett lakbérek nem fedezték a lakóházak karbantartását, felújítását, így gyorsan megkezdődött a lakásállomány amortizálódása. A lakbérek ráadásul nemcsak a lakás méretétől, komfortjától és elhelyezkedésétől, hanem az ingatlan kezelőjétől (vállalat, minisztérium, tanács), illetve a bérlőtől (gyári munkás, funkcionárius, adott vállalat/minisztérium dolgozója stb.) is függtek. Keller rendeletek, statisztikák és korabeli cikkek alapján mutatja be ennek a városi „ingatlanpiacnak” a töredezettségét, néha már-már érthetetlen sokszínűségét. Némi meglepetéssel olvashatjuk, hogy 1954-től (tehát alig két évvel a nagyszabású államosítás után) egyfajta privatizáció is elindult, hiszen ekkortól lehetőség nyílt a lakások visszaigénylésére vagy megvásárlására! Az pedig leginkább a szocialista rendszer diszfunkcionalitását jelzi, hogy 1959-ben a kormányrendelet a kisebb állami lakások elidegenítését éppúgy az ingatlanok állagának megfelelő megóvásáért indokolta, mint ahogyan 1952-ben a törvényerejű rendelet az államosítást. Ugyancsak tanulságos adat, hogy az 1959-ben megépült összes lakás 61%-át kisiparosok kiviteleztek, és csak a maradék egyharmadot állami vállalatok! Az állam tehát hiába épített korszerűbb, jobban felszerelt lakásokat, csekély részesedése miatt nem tudott érdemben javítani az általános lakhatási viszonyokon. Az 1950-es évek végén még mindig mintegy 400 000 lakás hiányzott a „piacról”. A szerzőnek érdemes lett volna még kitérnie a lakásigényeket alapvetően befolyásoló vándorlási folyamatokra is: a tárgyaló évtizedben ugyanis körülbelül 600 000 ember hagyta ott – részben kényszerből – az agrárszektor, és vállalt az (építő)iparban munkát. A szektorális váltás pedig többnyire városba költözést is jelentett, így a legnagyobb lakáshiány az új és/vagy gyorsan fejlődő iparvárosokban, valamint Budapesten alakult ki. A lakáshelyzet normalizálását tehát külön nehezítette egy radikális sebességgel kibontakozó belső migráció, amelyet az állam maga keltett, de következményeivel végképp nem tudott mit kezdeni. A kötet első felében taglalt elméleti konstrukciók (típustervek) gyakorlati megvalósulását, élıhetőségét vizsgálja az utolsó fejezet – az Óbudai Kísérleti Lakótelep és a nyugat-berlini Hansaviertel összevetésével. Keller meggyőzően indokolja, hogy miért is érdemes összehasonlítani a szocialista és a kapitalista víziót az ideális lakhatásról és az „új életformáról”: egyaránt állami kezdeményezésre épültek, hasonló időszakban, és mindkét városban az az igény vezette a tervezők kezét, hogy az alaprajzzal, téralakítással kísérletezve tereljék a modern életmód felé a lakókat. Utóbbiak – kritikáik ellenére – megkedvelték a lakásokat és mindkét telepen sajátos identitások jöttek létre. Ugyanakkor a kísérletek eredményei, főként Magyarországon, alig épültek be a tömeges lakásépítés gyakorlatába, amelyet sokkal inkább a költséghatékonyság és a létrehozható minél nagyobb lakásszám vezérelte a következő két évtizedben.

A szerző zárszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy a hosszú ötvenes években az állam meglehetősen csekély mértékben járult hozzá össznemzeti szinten a lakáshelyzet javításához – főként a falusi Magyarországot hagyta magára ilyen tekintetben. Az átpolitizált építészeti diskurzusok érdemi szakmai eredményei kevésbé kerültek át a gyakorlatba, és az állam nem is

biztosította a megfelelő forrásokat és gazdaságpolitikai eszközöket egy valóban szociális (azaz a társadalmi igazságosságot javító) lakásprogramhoz. Keller Márkus összességében egy igényesen kivitelezett, európai kitekintéssel dolgozó, tanulságos könyvet tett le az asztalra, amelynek érdeklődve várjuk a folytatását – az 1960–1970-es évek lakáskérdéséről.

Germuska Pál

Viktor Pál

TECHNOLOGY AND THE ENVIRONMENT IN STATE-SOCIALIST HUNGARY

An Economic History

Palgrave Macmillan, London 2017. 263 oldal

Pál Viktor a Helsinki Egyetem Kulturális Tanszékének kutatója, az *Interdisciplinary Hub for the Study of the Environment and Authoritarian Regimes* kutatói hálózat alapító tagja és koordinátora. Munkássága elsősorban az autoriter rezsimek gazdaság- és környezetpolitikájának történeti kutatására koncentrál. 2017-ben a Helsinki Egyetem Aleksanteri Intézetében egy interdiszciplináris kutatási projektben környezettörténészekkel, bölcsészekkel és társadalomtudósokkal együttműködve is e témát vizsgálta. Érdekes egy pillantást vetni a projekt címére, mely utal a kutatócsoport konceptuális elköteleződésére: *A környezet utasítása, avagy zöld diktatúrák? A természet-kultúra – természet-társadalom kapcsolata autoriter rezsimekben* (Commanding the Environment or Green Dictatorship? Nature-Culture – Nature-Society Relationship in Authoritarian Regimes).

A Bruno Latour társadalomfilozófiai értekezéseiből ismert természet-kultúra koncepció a kétezres évek második felében az intézményesülő humánökológiai kutatási terület alapítójává nőtte ki magát. Következésképpen a kutatási projekt keretében a hagyományos kultúrtörténeti és társadalomelméleti szemléletmódot meghaladva a természeti környezetet a társadalmi és kulturális felépítményekkel szimmetrikusan vizsgálja. Szintén a projektleírásban nevesített latouri cselekvő-hálózat (actors, networks, action-models) elméleti és módszertani megközelítése teszi lehetővé, hogy különböző emberi és nem-emberi cselekvők nyomonkövetésével tudományterületeken átvivő tanulmányokat gondoz a kutatócsoport. E megközelítés a helyben beágyazott tudások mentén lehetőséget nyit a domináns narratívák megerősítésére vagy azok újraértelmezésére.

Pál Viktor a kutatócsoport alapítását megelőzően az államszocialista Magyarország gazdaság- és környezettörténeti összefüggéseit vizsgálta a doktori kutatásában. Doktori disszertációját úgyszintén Finnországban, a Tamperei Egyetemen védte meg 2015-ben. A levéltári kutatásra és interjúkra épülő értekezés *Technológia és környezet az államszocialista Magyarországon. Egy gazdaságtörténet* címen a Palgrave Macmillan (London) gondozásában jelent meg 2017-ben. A tíz fejezetet számláló könyvet két részre oszthatjuk: az 1800-as évektől egészen a második világháborút követő évtizedekig európai kontextusban láthatjuk a gazdasági és környezeti struktúrák átalakulását, majd a negyedik fejezettől a sztálini rezsimmal kezdődően az államszocialista rendszer hanyatlása rajzolódik ki Magyarország gazdaság- és környezetpolitikájában a Borsod megyei esettanulmányon keresztül.

A disszertációból átdolgozott publikáció nem mutat fel olyan markáns elméleti és módszertani bevezetőt, amely egyértelművé tenné az olvasó számára a szerző elméleti elköteleződését.